№ 17. Մայիսի 10. 1873 Մայիսի 10. № 17.

ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹԻ ԳԻՆԸ.

Տարեկան գինն է 5 ռուբլի (փոստի ծախսով)։ Օտարաքաղաքացի բաժանորդները պիտի դիմեն այս հասցէով. Въ Тифлисъ. Въ Редакцію Армянской Газеты „Мшакъ".

Թիֆլիսում կարելի է ստորագրուել խմբագրատան մէջ (Արծրունու տուն) և պ. Ծատուրեանցի խանութում։

ՄՇԱԿ

ՑԱՑՏԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹԻՒՆ.

Մասնաւոր յայտարարութիւն տպել տալը պիտի վճարէ 10 հասարակ տառի համար 1 կոպէկ արծաթ։ Յայտարարութիւններ տպվում են հայերէն, ռուսերէն, Վրացերէն, Ֆրանսիարէն, Գերմաներէն և Թուրքերէն։

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ծանուցումն.—Ներքին տեսութիւն. Թիֆլիսի չարագործներ. Նամակ Բագուից. Նամակ Աղդաշից. Ներքին լուրեր.—Արտաքին տեսութիւն. Ֆրանսիա և Էլզաս. Զմիւռնիայի Նորընտիր առաջնորդը. Նամակ Դավրէժից.—Խառն լուրեր.—Առևտրական.—Յայտարարութիւններ.—Բանասիրական.

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆ

„Մշակ" լրագրի խմբագրութիւնը խնդրում է այն բաժանորդներից, որք այս 1873 թուի տարեկան վճարը դեռ ևս հասուցած չեն, բարեհաճեն որքան կարելի է շուտ հասցնել խմբագրութեանը „Մշակի" տարեկան վճարը։

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԹԻՖԼԻՍԻ ՉԱՐԱԳՈՐԾՆԵՐԸ

Թիֆլիսի հասարակութիւնը անդադար գանգատում է բազմաթիւ չարագործութեան պատահմունքներից։ Նա մտածում է որ և է հնարք գտնել չարագործների դէմ իրան պաշտպանելու համար։

Բայց մենք կարծում ենք, որ ինչպէս ոստիկանութիւնը անկարող է վերջ դնել մեր քաղաքում չարագործութեան զարգանալուն, նոյնպէս և հասարակութենից գործ դրած զանազան միջոցները այդ երևոյթին առաջն առնելու համար թոյլ են և անհրես։

Այն միջոցները, որ գործ է դնում հասարակութիւնը, ճշմարիտ է, ազատում են նրան քանի մի չարագործներից, բայց հասարակական հանգամանքները նոյնը մնալով, եղած տան չարագործների տեղը երևան են գալիս քսան, երեսուն... և այլն։

Տեսնենք թէ ովքեր են այդ չարագործները, ինչպէս և որտեղից են առաջանում և ինչ պատճառներով։

Խեղճ, ռամիկ, աղքատ բազմութիւնը նայում է իր զաւակնե[րին], ինչպէս այն էակների վրա, որք մեծ ապառնութիւն ունին՝ ժամանակով իրանց աշխատանքով պաշտպանել ծերացած ծնողների կեանքը։ Այդ նպատակին հասնելու համար նրան ծանօթ չեն այլ ճանապարհները։ Ռամիկ ծնողները ի հարկէ չեն կարող ոչ բարոյական դաստիարակութիւն տալ երեխաներին տան մէջ, ոչ էլ միջոց ունին ուսումնարան ուղարկելու։ Աշխատասիրութեան և բարոյականութեան միակ դրդիչ միջոցը,— ծեծիլը ու հայհոյելն է...

Հազիւ երեխան տաս տարեկան հասակին հասաւ,—նրա ծնողները ուղարկում են նրան կամ մի որ և է արհեստաւորի մօտ կամ մանր վաճառականի մօտ։ Աշակերտի անմխիթար դրութիւնը արհեստաւորի կամ դուքանդարի մօտ ծանօթ է արդէն մեր ընթերցողին մեր անցեալ յօդվածներից։

Թէ տան մէջ լինի երեխան, թէ արհեստաւորի մօտ, թէ խանութի մէջ,—նրա վիճակը չէ փոխվում։ Միայն այն զանազանութիւն կայ, որ օտար մարդու մօտ խանութպանի կամ արհեստաւորի մօտ, նրա հետ աւելի էլ անողորմ կերպով վարվում են քան թէ տան մէջ։ Նա այնտեղ շատ շատ ծանօթանում է կեանքի ամենակեղտոտ և անպիտան կողմերի հետ։ Նա ազատ չէ մնում ոչ արբեցութենից, ոչ խաբեբայութենից, ոչ այլ հազարաւոր սարսափելի պակասութիւններից։

Մի և նոյն ժամանակ նրա տէրը աշխատում է նիւթական կողմից նրան ամենաթշուառ դրութեան մէջ պահել... ինչ որ նա չէ կարող ստանալ ազնիւ աշխատանքով,—որին նրան չեն էլ ընտելացրել—այն նա ստանում է գողութենով...

Ծնողները իրանց որդուն այդ ուղղութիւնը տալով, յոյս ունեն, որ նա ժամանակով կը դառնայ նրանց կեանքի պաշտպան, յետ կը տայ նրանց այն, ինչ որ նրանցից ստացել է... Եւ ճշմարիտ էլ այսպէս է լինում՝ որդին շահով յետ է տալիս ծնողներին այն, ինչ որ նրանցից ստացել է։ Նա դառնում է նրանց դահիճ, որովհետև նրանք էլ որդու երեխայութեան ժամանակ նրա դահիճ էին։ Նրանք ծեծել են, հայհոյել են,—նա էլ մեծանալով պակաս չէ ծեծում ու հայհոյում իր ծնողներին։ Ծնողները երեխայի հետ անպիտան կերպով էին վարվում,—այժմ որդու հերթն է ծնողների հետ աւելի էլ անպիտան կերպով վարվել... Նա կանգնած է արդէն չարագործութեան ճանապարհի վրա։

Ռամիկ ընտանիքը և արհեստաւորի գործարանը կամ վաճառականի խանութը նրան փչացրել են, աղաւաղել են նրա թոյլ բնաւորութիւնը. նրա մէջ ամեն չարագործութեան սերմ են ցցել։ Հարկաւոր է մի առիթ մի գիպված,—և այն երիտասարդից կը դառնայ գող, աւազակ, չարագործ։ Մեր ընտանիքը և արհեստական կամ առևտրական ուսումը պատրաստում են այն անբարոյական և մի և նոյն ժամանակ անբաղդ տարրը, որից դուրս են գալիս մեր բոլոր այլ և այլ տեսակ չարագործները,—որք աստիճանից աստիճան ընկնելով վերջը լցնում են մեր բոլոր բանդերը և ուղարկվում են Սիբիր։

Գ. Մեհրաբեանց.

ՆԱՄԱԿ ԲԱԳՈՒԻՑ

Բագուից տասնևհինգ վերստ հեռաւորութեամբ կայ մի գիւղ Սուրախանի անունով. այստեղ գետնի տակից դուրս է գալիս գազ, որ քիմիայում անվանվում է ճ ա հ ճ ա յ ի ն գ ա զ (болотный газъ) ճահճային գազը այդպէս անվանվում է նրա համար, որ յաճախ գտնւում է ճահճային տեղերում (չիման). Բայց ճահճային ասելով պէտք է այստեղ հասկանալ միշտ այնպիսիները, ուր շատ կայ փտած բուսականութիւն (ածխածին). այնպէս որ շատ կարող է ըստ արտաքին երևոյթին նմանել ճահիճի. Մի քանի տեղերում այս իսկ տեղերից ժողովում են գազը. սորա համար ծակում են մի փայտով ջրի յատակը և մի շիշ ջրով լիքը գլխիվայր պահում են ծակի վերա, իսկոյն գազը պղպջակներով բարձրանում է և որովհետև շատ առատութեամբ է դուրս գալիս, ապա շուտով լքցնում է և շիշը։

Բացի սորանից այդ գազը մեծ քանակութեամբ ժողովւում է քարէածխեայ հանքերում, որ լցընելով դատարկ քարէածխեայ քարափների մէջ՝ դառնում է շատ անգամ հրդեհների պատճառ, որոց զոհ են լինում հազարաւոր մարդիկ *). Բայց, ինչպէս հաւանական է, աշխարհումս ամենամեծ քանակութեամբ գտնւում է Բագուի մօտ.

Այստեղ նա դուրս է գալիս ոչ թէ ճահիճներից կամ հանքերից, այլ հասարակ գետնի տակից (Սուրախանիում). Ծակելով բաւականին մեծ խորութեամբ հողը նշանակեալ տեղերում, պատահում են այս գազին, որ այնքան առատ է, որ չնայելով խորերի շատ անգամ բաց լինելուն, շատ ժամանակ դեռ չէ դադարում դուրս գալուց.

Բացի Սուրախանիից Բագուի մօտ երկու վերստ հեռաւորութեամբ գտնւում է ծովի մէջ մի տեղ, ուր գազը դուրս է գալիս յատակից ջրի երես իւր հետ դուրս բերելով և նաւթ. այնպէս որ այդ ջուրը կարելի է լինում վառել. Եւ որովհետև սա մի չքնաղ տեսարան է, ապա շատ անգամ զբօսանքի և զուարճութեան համար գնում են քաղաքից այդտեղը. հասարակարար երեկոյեան դէմ կամ գիշերով. Նաւակից, որի մէջ նստած են մարդիկը, մի վառուած բան գցելով ջրի մէջ, իսկոյն յետ են դարձնում նաւակը, որ այրուելուց պաշտպանում են. և հրաշալի տեսարան... ծովը յանկարծ ահագին տարածութեամբ բորբոքւում է և վառվում. և այդպէս շարունակում է վառվել մինչև Բագուայ հասարակական քամին կհանգցի նրան. Այժմ հասկանալի է թէ՝ ինչու են գիշերով գնում այդտեղ. այս տեղը յայտնի է «ծովային կրակներ» անունով.

Ճահճային գազը անգոյն է, պարզ, անհամ և շատ թեթև հոտով. վառվում է պարզ գունով և թեթև է մթնոլորտի օդից $^{14}/_{5}$ անգամ (ջրածնից ծանր է 8 անգամ). Թեթևութեան պատճառաւ այս գազով կարելի է լքցնել օդապարիկներ և բաւականին տարածութիւն բարձրացնել ի վեր (ի հարկէ եթէ կատարելագործուած օդապարիկներ լինին).

Ճահճային գազը քիմիապէս բաղկացած է 4 (ծանրութեամբ) որքանութիւն ջրածնից և 12 ած-

*) Այդպիսի մի օրինակ էլ եղաւ Կօկօրովի գործարանում. աշխատաւորներից մէկը մտնում է սենեակ գազը վառելու և փակում է յետևից դուռը, բայց հազիւ թէ նա կպցնում է լուցկին, բոլոր սենեակը հրդեհւում է..., աշխատաւորին հանում են կիսամեռ, որ շուտով մեռնում է. դորա պատճառը կրանի չփակելն է եղած.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Հայոց գրականութիւնը

(Շարունակութիւն և վերջ)

III

Անցեալ դարումը Վիլլեֆրոա աբեղան, խորին գիտնականը հրէից և հայոց լեզուների, հետազօտեց մի նոր հօրիզոն, որը հին Հայաստանի գրականութիւնը բաց էր անում պատմական արհեստին, և տեղեկութիւն տուեց դորա մասին իւր գրուածքների մինի միջում. Բայց այդ յայտնագործութիւնը անցաւ այն ժամանակ աննշմարելի կերպով. Ոչ ոք այն ժամանակ չէր կարծում, թէ հայոց գրականութիւնը, որի միայն աստուածաբանական կողմը գիտէին և որը արհամարհանօք կոչում էին աբեղաների և քահանաների գրականութիւն,—կարող էր պարունակել իւր մէջ որ և իցէ շահ արհեստի համար. Եօթանասուն կամ վաթսուն տարուց յետոյ Վիլլէֆրոայի գաղափարները ընդունելութիւն գտան և պտղաբերուեցան Սեն-Մարտինից, որ էր երևելի կրիտիկոս և խորին գիտնական. Նորան մի բան միայն պակաս էր, որ նա մօտաւորապէս ծանօթ չէր լեզուագիտութեան հետ. Նա հաւաքեց բոլոր օգուտը, որը կարելի էր ստանալ այդ ծածկեալ հարստութիւններից, և հաւաքելով մի քանի կտորները այդ հարստութեան, հրատարակեց նորանց իւր «պատմական և աշխարհագրական գրուածքների մէջ Հայաստանի մասին» ամենանշանաւոր մի աշխատութիւն է այդ իւր տեսակի մէջ և նորան երբէք ժամանակը մոռացութեան չի տալ. Սեն-Մարտինից յետոյ մեք ունէինք Ֆրանսիայում մի և նոյն տեսակ աշխատութիւնները պ. պ. Շահան Ջրպետի, որ էր հայոց ծագումից և Լևալեան դը Ֆլօրիվալի և երկու իմ նախորդների աշխատութիւնները այդ մասին՝ պ. պ. Էվարիստ Պրիդօմի և Վիկտոր Լանկլուայի. Ուրիշ երկրներում, աւելի քան Ֆրանսիայում, մօտ այն տեղերին ուր հայերը խիտ հաւաքուած են, նոցա հնութիւնների ուսումնասիրութիւնը ընդունեց աւելի արևթաց և նշանաւոր յառաջադիմութիւն, ոչ միայն հայերից, այլ և օտարազգիներից, որք նորանց մօտիկ լինելով կարողացան ուսումնասիրել այն առարկան, որը մեզ այնքան գրաւում է. Այդ շարժողութեան գլխաւորը է գիտնական Մխիթարեանների միաբանութիւնը, որ հաստատուեցաւ մօտ 1715 և 1717 թուականին, Ադրիական ծովի մէջ, Վենետիկի ծոցումը, սուրբ Ղազարոսի փոքրիկ կղզումը. Այդ վանքի հաստատութեան սկզբից միաբանութիւնը անխոնջ կերպով աշխատում էր հաւաքել հնութիւնները հայոց գրականութեան, որ ցրուած էին ազգի հետ, և բացի դորանից, գրչագրները ամենայն ուշադրութեամբ ուսումնասիրելով, նոքա սկսեցին տպագրել նորանց խիստ գեղեցիկ ձևով և խիստ էժան գնով, որպէս զի նոքա լինէին ամենեցուն մատչելի. Նոցա հրատարակած գրքերի թիւը շատ ընդարձակ է, պարունակում է իւր մէջ հայոց կլասիկները, պօլիգրաֆները (համագրող) և բանաստեղծները—մի խօսքով, այն մատենագրները, որոնք հին ժամանակ, կամ փոքր ինչ յետոյ, մինչև տասն և երկրորդ դարը, նշանաւոր էին իւրեանց գիտնականութեամբ, գեղեցկախօսութեամբ և ոճով. Եւ նախնի մատենագրների լեզուի հասկանալը հեշտացնելու համար, գիտնական Մխիթարեանները տպագրեցին մի քանի բառարաններ և քերականութիւններ, որք էին շատ ընդարձակ և օգտաւէտ աշխատութիւնները հայրց՝ Աւետիքի, Յովհան Բաբտիստի և Յարութիւն Աւգերեանի և աւելի նշանաւորին նոցա մէջ, իւր հին լեզուի խորին գիտութեան մասին,—հայր Արսենի. Վիեննայում, Աւստրիոյ մայրաքաղաքում, գտնվում է առանձին խումբ Մխիթարեան եղբայրներից, որք յետոյ տեղափոխուեցան Տրիեստում, որտեղից նոքա արտաքսուեցան Ֆրանսիական առաջին յեղափոխութեան զօրքերից. Վիեննայի Մխիթարեանք յայտնի կացուցին իւրեանց գլխաւորապէս տպագրելով բազմաթիւ դասագրքեր, բառարաններ իւրեանց հայրենակիցների համար և այլն. նոքա հաստատեցին և փառաւոր տպարան.

Ռուսաստանում հայերը չը թողեցին ամբողջապէս իւրեանց գրականութեան մշակութիւնը, որին ոչ սակաւ նպաստում էր Մոսկվայի Լազարեան արևելեան լեզուների ճեմարանը, որտեղից դուրս եկան շատ աշակերտներ, որք ցոյց տուեցին նշանաւոր ծառայութիւն տպագրելով թանգագին գրչագրներ, միջին դարուց պատմագրութիւններ և ժողովրդական երգեր. Նոցանից Ն. Օ. Էմինը տպագրեց «Յովհան կաթողիկոսի հայոց պատմութիւնը,» որը իններորդ դարումը գրեց Հայաստանում արաբների տիրապետութեան անցքերը. Նա ինքը տպագրեց երեք պատմագրաց աշխատութիւնքը, որք ապրում էին Մօնղոլների արշաւանքի ժամանակ, որպիսի են՝ Վարդանը, Կիրակոսը և Մխիթար Այրիվանեցին. Բացի այդ աշխատութիւնները Էմինը թարգմանեց ռուսաց լեզուով «Մովսէս Խորենացու պատմութիւնը» և «Մեծին Վարդանայ տիեզերական պատմութիւնը» և ֆրանսիական լեզուով թարգմանեց Ագաթանգեղոսը, ամենահին հայոց պատմագրի գործը. Մի այլ ա-

խածնից. այրուելով օդի մէջ միաւորւում է նրա թթուածնի հետ և բաղկանում է ածխաթթու և ջուր. Սա է պատճառը, որ քարէածխեան հանքերում հրդեհ պատահելու ժամանակ, եթէ պատահում է, որ մարդիկը չեն այրւում (չատ հազիւ), ապա խեղդւում են ածխաթթուից, որ ինչպէս յայտնի է թունաւոր ներգործում է մարմնի կազմութեանը. Այդ բոլոր փորձանքների առաջը առաւ Անգլիացի ուսումնականը Համֆրի Դէվին. Նա հնարեց նախապահպանողական կանթեղը (предохранительная лампа) որ հիմնուած է տաքութեան երեւելի յատկութիւններից մէկի վերայ.

Բնութեան այսպիսի երեւելի գանձը հին ժամանակներից արդէն դարձրած էր իւր վերայ ուշադրութիւն. Շատ հին ժամանակներից կրակապաշտ հնդիկները Սուրախանի տեղափոխուելով շինել են զանգակատուն, խցեր և աղօթարան. Իբրև սրբատեղ մինչև այսօր զանազան չարչարանքների և նեղութիւնների համբերելով և հաւատքի եռանդով լիքը՝ կրակապաշտ հնդիկները գալիս են այդտեղ, ուր կենալով մի քանի ժամանակ և համնելով իւրեանց նպատակին կրկին յետ են դառնում իւրեանց մայրենի երկիրը. Միայն մէկը միշտ մնում է այդտեղ, ինչպէս սրբան կամ վանահայրը վանքի մէջ. Նրա տեղը չատ տարիներ անցնելուց յետ բռնում է միւս հնդիկը և այլն. Բայց, ափսոսում այժմ կայ միայն մի հնդիկ. Զանգակատան մէջ կան մի քանի զանգակներ վերևից կախուած. իսկ ներքև մի խորութիւն, ուր կայ մի փոքրիկ ծակ, ուրտեղից դուրս է գալիս գազը, որ հնդիկը վառում է երեկոները. Խցերը, որոց թիւը կը լինի տասն և աւելի, այժմ բոլորն էլ դատարկ են. Նրանց պատերն լիքն են զանազան պարսկերէն, արաբերէն, չատ դժուար հասկանալի փորագրութիւններով. Աղօթարանը բաղկացած է մի սենեակից, որ մի արշին բարձրութեամբ կիսապատով բաժանուած է երկու մասը մէկը մեծ, միւսը փոքրիկ. Մեծ բաժնումը ապրում է հնդիկը և գիշերում. իսկ փոքրիկ բաժնումը կատարում է աղօթքը և պաշտօնները.

Փոքրիկ բաժնի մի անկիւնում կայ մի փոքրիկ բարձրութիւն, որոյ վերա կայ փոքրիկ խորութիւն, այդտեղ փռած են մի քանի չորեր մինմանց վերայ, դա սեղանն է. դրա չորս կողմով վառւում են կրակներ. Աղօթքը սկսւում է նրանով, որ մի զանգակիկ առնելով ձեռը, հնդիկը սկսում է զնգացնել և բարձրաձայն երգել երեսը դարձրած դէպի սեղանը. Այդ ձայնը և եղանակը թէև ոչինչ մի քաղցրութիւն կամ ախորժութիւն չունէին, սակայն մի զարմանալի տպաւորութիւն ունեցան ինձ վերա և հին մանկական յիշողութիւններ էին միտք բերում. Աղօթքը կատարւում է մի անհասկանալի լեզուով, ի հարկէ հնդկական, որ յառաջացած է սանսկրիտից.

Վերջացնելով աղօթքը հնդիկը սաստիկ խփում է երեք անգամ մի զանգակ, որ կախուած է կիսապատի մօտ առաստաղից (օձոռքից). յետոյ մի փոքրիկ պատուհանից (սեղանից ձախ) վեր է առնում մի փոքրիկ աման, միջին տասը կոպեկից աւելի սաւչաքար (նաբաթ) դրած և զանազան գոյներով ներկուած, առհասարակ պարզ և մուգ կարմիր և մոտեցնում է հանդիսականներին. Հանդիսականները, որ իսկապէս եկել են նորան տեսնելու, պէտք է վեր առնեն այդ քաղցրեղէնից մի կտոր և նրա փոխարէն գձեն մի քանի կոպէկ փող. սորանով և վերջանում է բոլորը. Բաքուեցի հայերը և Թուրքերը հնդիկին անուանում են մոլթանի.

Այս հնդիկներից մէկը (սա լսած եմ ուրիշներից) ասում էր, որ երբ կրակը ոչ թէ համարում են նրանք իրր աստուած, այլ մի կենդանացուցիչ նիւթ, որով զարգանում են բոլոր կենդանիք և բուսականութիւնք. (Սա բնագրական պարզ և առողջ խղճէայ չէ). Բացի այդ երբ թէ նրանց հաւատքը մեծ կապ ունի միւս ազգերի հաւատքի հետ. Բրահման մի և նոյնն է թէ Աբրահամը...

Բայց հնդկի բնակութիւնից կրակը (գազը) դուրս է գալիս Սուրախանիում չատ տեղերից, որ արհեստագործութեան մէջ ունի չատ մեծ նշանակութիւն. Նաւթը մաքրում են և կիրը այրում են այդ գազով. Նաւթի գտնելու և մաքրելու համար կհաղորդեմ միւս անգամները. իսկ կրի վերա կասեմ, որ գազի հորի բերանի չորս կողմով շարում են քարերով (որ պէտք է այրել) և թողնում են մի քանի չատ փոքրիկ ծակեր, բոցը դուրս գալու համար. վառում են գազը և ստանում են կիր, որ բերում են քաղաք վաճառելու. Միտք կար այդ գազը քաղաք բերելու Սուրախանիից կամ ծովային կրակներից. բայց մինչև այժմ դեռ ոչինչ որոշուած չկայ. Ինչպէս լինի չլինի Սուրախանիից գազ բերելը դժուար է իւր հեռաւորութեամբ. իսկ ծովայինը կարելի է առանց մեծ ծախսի և հեշտութեամբ հասցնել քաղաք. Վերջացնելով նամակս կյաւելացնեմ, որ գազով նաւթ մաքրելու համար կան Սուրախանում երկու մեծ գործարաններ մէկը Կօկօրովի միւսը Միրզոէվի. առաջինը թէ շինուածքով թէ մաքրելու եղանակներով գերազանցում է վերջինից.

Ալեքսանդր Քալանթարեանց

ՆԱՄԱԿ ԱՂԴԱՇԻՑ

Նկատելով, որ «Մշակը» իրեն համար ճանապարհ է ընտրել գործնական հարցերով պարապել, ես էլ այս անգամ կամենում եմ գրել Նուխուայ գաւառումը, Աղդաշ կոչեցեալ տեղի նկարագիրը, որովհետև Նուխուայ գլխաւոր եկամուտ բերող տեղերից մէկն էլ դա է.

Աղդաշն ինքն ըստ ինքեան մի մեծ գիւղ չէ, այլ մի քանի փոքրիկ գիւղեր, ոչ հեռու միմեանցից միատեղ հաւաքված, այդ անունն են կրում և գտնվում են Կուր գետի աջ կողմումը, հիւսիսային լայնութեամբ 40° և արևելեան երկայնութեամբ 65°-ի տակ, մի ընդարձակ և կանաչ դաշտավայրում, չրջակայքը լի գլխաւորապէս վայրի նշան թփերով. Այս գիւղերը ջրից պակասութիւն չունին, որովհետև բաւականի մեծ առուներ են վազում այգիների և տների առջև գտնված գալար թփերի միջով. Ջր նայելով որ սոքա զտնվում են այս գծերի տակ, այնու ամենայնիւ տեղի կլիման (օդարանմնը) չատ չոր է, ամառն ջերմաթիւնը 45 գրադուսի է հասնում, չունենալով շրջակայքում՝ թէ լեռներ և թէ խիտ անտառներ. իսկ ընդ հակառակը ձմեռն աւելի բարեխառն է լինում.

Հողի յատկութիւնը այն աստիճանի խոնաւ է, որ եթէ մէկ կամ երկու արչին խորութեամբ գետինը փորես, կը տեսնես բաւականի ջուր հողի հետ խառն. (Ցեղացիք այս ջրին զարասու են ասում). Այդ խոնաւութիւնը ամառուայ սաստիկ չոքի հետ միանալով՝ պատճառ են լինում այստեղի ազգաբնակիչներին տենդի, ջերմի և այլ համանման հիւանդութեանց. Մանաւանդ պանդուխտների վրա աւելի վատ և զգալի ազդեցութիւն է անում այստեղի յատկացած ջերմը և վատթար կլիման.

Այստեղի ժողովուրդը կրօնքով Սիւննի է. քանակութեամբ չորս հարիւր տուն, որոնք գլխաւորապէս պարապում են շերամապահութեամբ և երկրագործութեամբ. Երկրի բերքն է՝ ցորեան, գարի, բրինձ, տորոն և նորերումս էլ սկսած են բամբակ ցանել. իսկ պտղատու ծառերն են՝ տանձի, խնձորի, սալորի, ունաբի, թզենի, խաղողի, թթենի, սերկևլի, ընկոյզի, մաչկա մրգի, կեռասի և այլն և այլն.

Մէկ խօսքով կարելի է ասել, որ այստեղի հողն ընդունակ է ամենայն բան առատութեամբ դուրս բերելու. բայց ինչ անես, ժողովրդեան յետին աստիճանի աղքատութիւնից, չրջակայքի անտարբերութեամբ մարգագետինները ամայի ընկած են.

Ցիրավի, եթէ չրջակայքումը սկսէր մշակութիւնը և եթէ տեղացիք ունենային գումար պտղատու ծառերը բազմացնելու և վար ու ցանքը բարւոքելու համար, այն ժամանակն այստեղի օդի մնասակարութիւնը ես կը փոխէր և այսպիսի մի գիւղը, երեւելի վաճառականական քաղաքի ձև կստանար.

Աղդաշուց ոչ հեռու գտնվում է չուչցի Գանջեցեանների գեղեցիկ և ընդարձակ կարավանսարան և չրջակայքումը բաւականի գրպակներ ուրիշներին պատկանող. որոնցում մանրավաճառութեամբ պարապում են մօտ երկու հարիւրի չափ Հայեր. իսկ ամառը, երբ կիրակի օրերն այդտեղ տօնավաճառ է լինում, դոցա թիւն հազարի է հասնում. որոնք չրջակայ քաղաքներից և գիւղերից. օրօրինակ, Նուխուց, Շամախուց, Փոթիից Գիօզչայից և այլ մերձակայ տեղերից, կտաւեղէն և չթեղէն են բերում տեղական բերքի հետ փոխում և կամ պարտքով առևտուր են անում.

Հարկ եմ համարում յիշել, որ Գանջեցեանք բացի կարավանսարան ունին գործարան մետաքսի բաժ չորացնելու և հալեր կապելու.

Ճշմարիտ, աւելի լաւ կը լինէր, որ մեր մանրավաճառներից գոնէ կէսը պարապէին այս տեղերում երկրագործութեամբ և չերամապահութեամբ. բայց չէ. Նոքա հետեւում են իրանց հայրերի օրինակին, թողնելով այսպիսի բերրի և մշակութեան կարօտ երկիրը, առանց ուշադրութեան, չընայելով որ սրանցով աւելի հարստութիւն կարելի էր ձեռք բերել.

Համազասպ Մ. Սաֆրազեանց

ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

Մեր Շամախուց թղթակիցը գրում է մեզ՝ Շամախու մէջ ստացվում են հայոց պարբերական հրատարակութիւնները հետեւեալ թւով. «Արարատ» 20 օրինակ, «Մշակ» 11 օրինակ, «Մեղու Հայաստանի» 9 օրինակ. Մեր բողոքական եղբայրները (մօտ 100 տուն) ոչ մի հայ պարբերական հրատարակութիւն չեն ստանում, ըստ որում (ինչպէս ինքեանք են ասում) նոքա լցուած են հոգով սրբով. Հայ երիտասարդաց մէջ մեծ հակումն կայ օրագիրներ կարդալու, իսկ ծերերը սիրում են կարդալ միայն երբ Շամախու վերաբերեալ յօդվածներ կան.

⁂

Նոյն տեղից գրում են մեզ՝ երկու ամիս սորանից առաջ մեր առաջնորդ Ս. Անդրէաս արքեպիսկոպոսի առաջարկութեամբ Նորին Վեհափառութիւնը կոնդակով արձակել է եկեղեցական պաշտօնից և պատուիրել է հարկատուաց թւում համարել երկու քահանաներին, նոցա ծայրայեղ մոլութեանց պատճառաւ.

⁂

Մայիսի 3-ին հինգշաբթի օրը հայ-դերասանները ներկայացրին Թիֆլիսի ամառուայ թատրոնում Շիլլէրի «Աւազակներ» դրաման. Ensemble (ամբողջութիւնը) աջողակ չէր ու չատերին ձանձրալի երևաց. Բայց տիկին Սաթինիկը, պ. պ. Զմշկեանը, Աւալեանը և մանաւանդ Ամբրիկեանը, եթէ չասենք գերազանցեցին իրանց դերերում նոյն պիեսայի մէջ ռուս խմբի ներկայացնողներից, գոնէ կարող ենք ասել, որ նրանցից պակաս չէին.

⁂

Այս հինգշաբթի օրը պիտի ներկայացնեն «Շուշանիկ» ազգային ողբերգութիւնը.

⁂

Սուխում-Կալէից հաղորդում են մեզ, որ նոյն քաղաքում ծառայող Թիֆլիսեցի երկրաչափ Մ. Ս. Դու.... բեանց յայտնի չէ ինչ պատճառներով ապրիլի 18-ին անձնասպանութիւն է գործել, դանակով կտրելով իր կոկորդը. Թէև բժիշկները գտան նրան դեռ ես կենդանի, բայց հնարները իզուր անցան, և ողորմելին անասելի չարչարանքներից յետոյ վախճանվեցաւ.

⁂

Ինչպէս հաղորդած էինք՝ Թիֆլիսի քաղաքային վարչութեան մէջ սկսել են ընդհանուր ժողովների նոտերը արուեստագործական ուսումնարանի և առևտրական դատարանի խնդիրների վրա. Այդ նստերի հետեւանքի վրա կը հաղորդենք.

⁂

Նորերումս Голосъ լրագրում տպվեցաւ մի նամակ Թիֆլիսից որտեղ խօսելով այստեղի դատարանների վրա, նամակագիրը գանգատում է թէ կովկասեան դատարանների գլխաւոր պակասութիւնը այն է, որ դատաւորների և դատաստանական ծառայողների մեծ մասը անդացիք են, և այդ է պատճառ մեր դատաստանական հիմնարկութեանց անմխիթար դրութեան. Թիֆլիսում հրատարակվող ռուս Тифлисскій Вѣстникъ լրագիրը պատասխանելով այդ մեղադրանքներին, ասում է՝ որքան մեզ յայտնի է թէ դատաւորները, թէ ուրիշ ծառայողները մի որ և է ռուս քաղաքում, օրինակ Տվէրում,—տվէրացիք են, Մոսկվայում,—մոսկվայեցիք,—ուրեմն նոյնպէս տեղացիք... սորանից պիտի դուրս բերել ուրեմն որ յիշեալ քաղաքներում դատաստանական հիմնարկութիւնների դրութիւնը աւելի էլ անմխիթար է.

⁂

Ստավրոպօլից գրում են С. Пет. Вѣд. լրագրին, որ նորերումս ներկայանում է այդտեղի մի ուսումնարան ժողովրդական ուսումնարանների տեսուչ և հաշիւ է պահանջում ուսումնարանի դրութեան և ընթացքի մասին. Ուսումնարանի կառավարիչ տիկինը պահանջում է տեսուչից այն թուղթը, որ նրան իրաւունք է տալիս այցելութիւն անել ուսումնարաններին. Բայց պ. տեսուչը թուղթը չէ տալիս, այլ խոստանում է ուրիշ անգամ ներկայացնել. Ամենայնիւ նա պահանջում է որ ուսուցիչները լինին բարձր ուսում ստացածները կամ գիմնազիայից աւարտած դուրս եկածները իրաւունք չունենան դաս տալ. Տիկինը յուսահատված է, ասում է որ իր ուսումնարանը ժողովրդական ուսումնարանների տեսչին չէ կարող ենթարկվել, այլ հպատակում է դիրեկցիային և բացի սորանից եթէ նա չը պիտի ընդունի որպէս ուսուցիչ գիմնազիայում աւարտածներին, նա կը մնայ առանց ուսուցիչների, որով

չակերտ Լազարեանց ճեմարանի Ք. Պ. Պատկանեանը, որ այժմ պրոֆեսոր է Ս. Պետերբուրգեան համալսարանի, նշանաւոր է իւր համեմատական փիլօլօգիայի աշխատութիւններով, որ մի լոյս է ձգում հայոց լեզուի ծագման և նորա միւս լեզուների հետ ազգակցութեան վերայ. Չէ կարելի չը յիշել և գրքասէր Ցախըրդեանցին, որը լոյս ածեց Թիֆլիս ջուղակ բանաստեղծի, քնարուչ Սայաթ-նովայի երգերը, և չը պէտք է մոռանալ պ. Մխիթարեանին և Գասպար Բաթիրեան կեղծ անուան տակ ծածկուած պարոնին, որոնց մէկը պարտական եմք ժողովրդական երգերի ժողովածուի համար, որ միւսայների ընտրութիւնը արուած է խիստ ճաշակով և գործագիտութեամբ. Նոցա հետ կարդում է Բրոսէ ակադեմիկոսի անունը, որ իւր աշխատութիւնների մէջ վրաց գրականութեան մասին, չը մոռացաւ և աւելի հարուստ հայոց գրականութիւնը. Կ. Պօլսում, ուր Մանճեստրի երկրորդի տիրապետութիւնից յետոյ հաւաքվում են հայերի մի նշանաւոր մասը, գրականական զարգացումը սկսեցաւ աւելի վաղուց և չարունակվում է աւելի եռանդով քան ուրիշ տեղերում. Նմանք այնտեղի աշխատաւորութիւններից պատկանում են հին կլասիկական գրականութեանը, իսկ ոմանք սահեղծագործուած են աւելի վերջին դարերում. Այդ արդիւնաբերութեանց մեծ մասը ունեն կրօնական պարունակութիւն, բայց մի քանիսը, իւրեանց օրգանական կազմութեան մէջ պարունակում են և մանուկների կրթութեան առարկան. Պատմագրութիւնները բաղկացնում են այդ տպագրութեանց ակար մասը. Կ. Պօլսական գրասրահները չեն գերազանցվում առ հասարակ իւրեանց հաւատարմութեամբ և տպագրութեան կողմից չատ յետ են մնացել Վենետիկի Մխիթարեանների լոյս ընծայած գրքերից. Այսու ամենայնիւ, վերջին ժամանակներում Կ. Պօլսի հայերը ի լոյս ածեցին երկու նշանաւոր պատմութիւններ՝ Սեբէոս եպիսկոպոսի պատմութիւնը, որ գրուած է ութերորդ դարումը իրակլ կայսեր պատերազմների մասին Պարսիկների ու Արաբների դէմ, և պատմութիւնը Թովմաս Արծրունու, որը ծաղում էր Վասպուրականի այնինքն մեծին Հայաստանի երևելի նախնեացներից մէնի իշխանական տոհմից. որը տասներորդ դարումը գրեց այդ նշանաւոր ցեղի ծագման և նոցա անկարողականութեանց մասին. Մեր ժամանակում այն բաժինը գրականութեան, որը աւելի զարգացական է մեր մէջ, որպիսի են՝ ռոմաններ, դրամայներ և քնարերգական բանաստեղծութիւնք, տարածուած են և Ցաճկաստանի հայերի մէջ. առ հասարակ Կ. Պօլսի հայերը յառաջադիմութեան կողմից կամենում են ազգի գլխաւորն ներկայացնել. Նոքա մեզանից առաջին պարբերական հրատարակութիւնքը, որ սկսել է արդէն ունենալ զօրութիւն և նշանակութիւն. որոց ներկայացուցիչը է «Մասիս» լրագիրը, որ է Պատրիարքի և ազգային սահմանադրութեան պաշտօնական օրգանը և բազմաթիւ օրագրներ, և չաբաթաթերթեր և զանազան տեսակ տետրակութիւններ. Որպէս մի ժամանակ դիմում էին հայերը դէպի Աթէն և Բիւզանդիոյ ուսման համար, նոյնպէս և այժմ մանկահասակ հայերը դիմում են դէպի ժամանակակից Աթէնքը—Փարիզ, որպէս զի այստեղ կրթուին մեր լուսաւորութեան լոյսով, և երբեմն դժբախտաբար ընտանեկան նորա պակասութիւնները. Մանուկ հայերը, կրթութեան բարիքներից օգուտ քաղելու համար, մտնում են այստեղ իւրեանց ազգային դպրոցը, որ հիմնած է նոցա հայրենակից Սամուէլ Մուրադեանի բարեբաշխութեամբ, կամ մեր ուսումնարաններում լըսում են դասեր իրաւաբանութիւնից, բժշկութիւնից և վաճառականութիւնից.

Եւրոպայից դուրս, Թիֆլիզում, Էջմիածնում (Մեծին Հայաստանի.) Նախիջեւանում Դօնի վերա, Կալկաթայում, Մադրասում, Երուսաղեմում,—ամէն տեղ, ուր հայերը ամփոփուած են, յայտնվում է նոցա մէջ սէր դէպի իւրեանց գրականութիւնը. Այդ կողմերում տպագրուած գրքերը հասնում են մեզ չատ դժուարութեամբ և փոքր թւով, այդ պատճառաւ, դժբախտաբար ես պէտք է սահմանափակուեմ խիստ սակաւ տեղեկութիւններով, թէև նոքա ես բաւական կը լինէին լցուցանել մեր խնդիրը. — Թիֆլիսում նորին սրբազնութիւն Սարգիս Ջալալեանցը, այդ քաղաքի վիճակաւոր առաջնորդը 1842 և 1850 թւերին տպագրեց երկու հատորով իւր ճանապարհորդութիւնը Մեծ Հայաստանում. Նոցա մէջ նկարագրուած են ամէն տեղերի և վանքերի ու եկեղեցիների պատերի վերայ գտնուած արձանագրութիւնքը. Մի և նոյն քաղաքում տպագրուեցաւ Էջմիածնայ վանքի ամենահարուստ գրքատան ցուցակը. Այդ ամենահին և պատկառելի վանքը է աթոռը ամենայն հայոց կաթողիկոսի, նա ունէ իւր տպարանը, ուր տպուեցաւ, և չատ գրքերի հետ, երկու հատորով Շահխաթունեան եպիսկոպոսի տեղագրութիւնը Արարատեան նահանգի, Գիտնական վարդապետը իւր

հետև կովկասում ոչ թէ միայն բարձր ուսում առացածները փոքրաթիւ են, բայց և առհասարակ լուսաւորված մարդիկների թիւը փոքր է. վերջը տխկենք դիմում է դիրեկցիային, և պատասխան է ստանում որ պ. տեսուչը իրաւունք չունէր մանել ջիչեալ ուսումնարանը. Բայց, աւելացնում է թղթակիցը, ուր է ապահովութիւնը, որ անփորձ տեսուչը նորից չը խառնվի իր իրաւասութեանը չենթարկված ուսումնարանների գործի մէջ.

***

Ցայտնում ենք մեր ընթերցողներին մի մանկավարժական նորութիւն. Այս օրերս դուրս եկաւ պ. Վ. Շահվերդեանի «Նկատողական ուսում» սկզբնական գործնական ձեռնարկ տարրական ուսումնարանների համար. Թիֆլիս Հ. Էնֆիաճեանի և ընկ. տպարան. Գինն է 50 կ. ճանապարհի ծախսը առնողների վրայ է. Ծախվում է Թիֆլիսի գրավաճառանոցներում և Բ. Արավեանցի խանութում, Կուկիայի կամուրջի վրայ.—Օտար քաղաքացիները կարող են ստանալ ուղղակի հեղինակից այս հասցէով. Тифлисъ Василію Шавердову, въ редакцію газеты „Мшакъ“

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՖՐԱՆՍԻԱ ԵՒ ԷԼԶԱՍ

Քանի որ Էլզասը Ֆրանսիային էր պատկանում, ֆրանսիական տէրութիւնը ամէն միջոցներն էր գործ դնում գրաւել այդ գաւառի բուն գերմանական ժողովուրդը, այդել նրա վրայ այնպէս, որ գերմանացին մոռանայ իր ծագումը, հեռանայ իր հայրենակիցներից, մերժէ իր ազգակցութիւնը մնացած գերմանացիների հետ, վերջապէս ատէ Գերմանիային և ամաչէ նրան երբ և իցէ պատկանելուց:

Այդ տեսակ նպատակին հասնելու համար շատ միջոցներ կան. և Ֆրանսիան, մանաւանդ բոնապարտեան կառավարութիւնը, ամէն տեսակ մտածելի միջոցները գործ դնելուց յետոյ, ճշմարիտ հասաւ իր նպատակին:

Բացի անտեսական քանի մի արտօնութիւններ տալուց (օրինակ գինեւորական պարտաւորութիւնից ազատվելու համար տէրութեանը մի յայտնի գումար վճարելու իրաւունքը), բացի բէչ շատ ազատամիտ օրէնքներ մտցնելուց,— Ֆրանսիան գործ դրեց այն միջոցը, որ միշտ աջողվում է, և որ, դուցէ նրանից սովորելով, այժմ և Պրուսիան գործ է դնում Պօզէն գաւառի վերաբերութեամբ, որ բնակված է Լեհացիներով:

Այդ միջոցը ինչպէս տեսնում է գերմանական „Im neuen Reich“ նոր ամսագիրը, նրանումն է պարունակվում որ Ֆրանսիան աշխատեց ամէն միջոցներով գրաւել Էլզասի ազնուական դասը, նրան զանազան արտօնութիւններ տալով և նպաստելով նրան պաշտօնական ծառայութեան մէջ մտնելու: Իսկ պաշտօնական ծառայութեան մէջ մուտք հեշտացնելու միջոցը արքունի ուսումնարաններն էին, որք Էլզասի ազնուականութեանը երկարատեւ խնամքով իբրեւ կէս ստարազգեացրած, կէս սովորութեամբ կոչված էին. Ֆրանսիական շրջանակների մէջ սխ սովորաբար սակայն կտակերի...

նուականութեան երիտասարդութեանը տալիս էին իրաւունք աւելի հեշտութեամբ այս կամ այն պաշտօնական աստիճանների հասնելու: Ընտապարտութեանը գրաւելով պաշտօնական տեղերով, պատուանշաններով, ռոճիկով, ֆրանսիական կառավարութիւնը հասաւ էր որ այդպիսով գրաւում է խոյն և ազնուական դասի կանանց սեռը: Բացի սորանից Էլզասցի աղջիկը գրաւվեցաւ ֆրանսիական թեթև, փայլփլուն և իր արտաքին շքեղութեամբ աչքին ընկնող ֆրանսիական դաստիարակութեամբ և ֆրանսիական շքեղ հասարակական կեանքով: Ֆրանսուհի լինել,— ինչ ուրախութիւն է: Ֆրանսուհու երևալ,— ինչ պատիւ է: Փոքր առ փոքր, սկսունդից սկսած Ֆրանսիերէն կարդացող գերմանուհին յափշտակվեցաւ ֆրանսիական դարդարանքով և հիանալով ֆրանսիական ուղղութեանը և ֆրանսիացիների արհամարհական ծաղրածութիւններին Գերմանիայի վերաբերութեամբ, սկսեց ատելով ատել այն ամէնը, որ գերմանական էր, կամ որ Գերմանիա էր յիշեցնում:

Ֆրանսիական տէրութիւնը լաւ էր հասկանում որ ամէն տիրապետած ազգի մէջ նախ և առաջ պէտք գրաւել և իր հայրենակիցների տարրից օտարացնել ազնուական դասի կանանց սեռը, յետոյ նրա օգնութեամբ և ազնուական դասը,—իսկ ամբողջ, ազգաբ ժողովուրդը միշտ կուրօրէն հպատակում է ազնուական դասի ազդեցութեանը...

Եւ Ֆրանսիան հասաւ իր նպատակին: Գերմանիան այս րոպէիս ուրիշ աւելի անհաշտ թշնամի չունի, եթէ ոչ Էլզասի գերմանական ազնուական դասի կանանց սեռը, որ մինչև այժմ չը կարողացաւ սովորել անգամ օրինաւոր կերպով ֆրանսիերէն խօսելու, բայց որ արհամարհական ժպիտով նայում է ծանր, կոպիտ հայրենակցի, նահապետական, մաքուր ընտանեկան կեանք վարող գերմանացու վրայ...: Աւելի մեծ թշնամի չունի գերմանական տէրութիւնը, եթէ ոչ Էլզասցի ազնուականը, որ պատճառելով իր հանրապետական համոզմունքը, արհամարհական կերպով նայում է Գերմանիայի միապետութեան վրայ.. Բայց արդեօք նա անկեղծ հանրապետական է... ոչ, դեռ և արեկ նա փքվում էր, որ կարող էր ասել թէ պատկանում է ֆրանսիական կայսրութեանը ու հպարտութեամբ կրծում էր իր շորի վրայ կախած դոյնի ֆրանսիական պատուանշանը.

ԶՄԻՒՌՆԻՈՅ ՆՈՐԸՆՏԻՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴԸ

Տ. Պօղոս սրբազանին հանգստեան անմիջապէս նաք՝ տեղւոյս պաշտօնական մարմինների անոր արժանաւոր յաջորդ մը սահմանելու որոշում բրին և այս որոշումն հաղորդումն ներկայ ամսոյ 9-ին ՚ի կատար հասաւ: Բռնորդ է պատմել թէ ինչ պատճառաւ այն որոշման գործադրութիւնը դրեթէ ուշան ամիս տեւեց: Յայտնի է յիշել որ մեր վիճակը առանց առաջնորդի հովիւ մնալու չատա քանի մը սահմանադրական պայմաններ անտես առեր էինք՝ ազատարար ձայնից հակառակ, և հետևապէս սխալ ուղղեցանք եռ դառնալ և ընտրութեան գործը վերստին սկսիլ: Նոյն միջոցին ամսոյ այն առաջնոյն հասուցին կրկին յիշեալ՝ որ ամէն ազգային օրէնք և աւանդութիւն առ ոտն կոխելով ազգ. պատրիարքարանի իրաւասութենէ ժողովուրդը զատելու, նախ ուղղակի Էջմիածնէն, ապա Տ. Գաբրիէլ ընտրեալ առաջնորդի վաւերացումը խնդրելու եղան սպառնալեօք, որպէս թէ Էջմիածին իր իշխանութեան քաղաքական սահմանը չ՚ճանաչէր, որպէս թէ Տ. Գէորգ պատրիարքարանի հաստատութեան չ՚պիտի գիտէր, որպէս թէ նոյն իսկ նորընտիր առաջնորդը պիտի ընդունէր ազգային և կենդրոնական իրաւասութենէ դուրս կատարած վաւերացում մը: Եթէ այս պարագայից մէջ շատ ցաւալի և ազգաւեր միաւոնդներ երեւան եկան, անոնց կողմէ՝ գէթ առաջնորդի ընտրութեան երկարաձգութիւնը սա օգուտն ունեցաւ որ ընտրելեաց վրայ ամենուն միտքը լուսաւորելու ատիթ տուաւ և ինչպէս ժողովուրդն, նոյնպէս գաւառական ընդհանուր ժողովն անշուշտ իր բուէն խղճի մտօք քուէարկելը ձգեց թէ առաջին և թէ երկրորդ քուէարկութեան ժամանակ Գերապատիւ Խորէն եպիսկոպոս Նար-պէյեան բուէից բացարձակ առաւելութիւն տուաւ, Եղգային պատրիարքարանն այս անգամ ընտրութիւնը վաւերացուց և հեռագիր բաշխեց որ հրովարտակներ մայրաքաղաք փութան՝ Գեր. Առաջնորդը արժանավայել մեծարանօք իր Աթոռը բերելու համար: Թէև Գեր առաջնորդն կ՚հեռագրէ թէ իր որոշումը մօտերս պիտի յայտնէ:

Ուստի մինչեւ այսօր (մարտ 18) որոշեալ հրաւիրակները Արժ. Տ. Յովհաննէս աւագ քահանայ, Քաղաքական ժողովոյ անդամ Մեծ. Էքիզեան Խաչատուր էֆէնտի, և Մեծ. Յ. Գ. Փափազեան էֆէնտի ճամբայ կ՚ելնեն դէպ ՚ի մայրաքաղաքն, այստեղ մեծ պատրաստութիւններ կ՚ընեն Առաջնորդարանը նորոգելու և կահելու և Նորընտիր Գեր. Առաջնորդին յարմար և պաշտօնին կարևորութեան համապատասխանող պաշտօնատուն մը դարձնելու:

„Ձայն բաղմաց՝ ձայն Աստուծոյ“ խօսքն եթէ հանրապետական սկզբունք մ՚է, այս սկզբունքը մենք մանաւանդ կը դաւանինք և անոր առջև կը խոնարհինք, Նորընտրեալին վրայ մեր կարծիքը մեզ վերապահելով: Ինչպէս որ ամենք կարծեն և կը տարածայնեն Արևելեան Մամուլն անձնական պաշարում մը չունի Գեր. Առաջնորդին դէմ, այլ ինչ ինչ ազգային խնդիրներու մասին անոր հետ տարակարծիք կը գտնուի: Այս անհամաձայնութիւնը կը մեղադրեն միայն անոնք որ ոչ կարծեաց ազատութեան վրայ գաղափար մը ունին և ոչ Գեր. Խորէն եպիսկոպոսի արժանիքը հիմնովին կը ճանչեն: Մենք ի մօտոյ ճանչնալ ենք նորընտիր Գեր. Առաջնորդը. մենք գիտենք որ՝ եթէ իր անդուլ գործունէութիւնն, իր բեղմնաւոր քանքարն, իր ճարտասան լեզուն, իր հրապուրելի բարեմասնութիւններն գաւառական հայոցս օգտին նուիրէ, ինչ մեծ բաներ կրնայ գործել, բայց գիտենք միանգամայն որ Գեր. Խորէն եպիսկոպոս շողոմպաշտութիւն չը սիրէր որ ուրիշին համոզման վրայ չբռնանար, որ ազատ վիճաբանութիւնն ու ընդդիմախօսութիւնը չանգոսնէր, և այնչափ աւելի կը յարգէ այն մարդն որ սկզբունքի մը տէր է, որն գովեստ ու պարսաւ ալ իր ինք մը կարծեցեալն, որչափ որ ինքն ալ իր յատուկ համոզումն ունի և անոր յարած է:

Եզգային խնդրոց նկատմամբ՝ մեր սկզբունքը գաղտնիք մը չէ. ամենայն օրինաւոր, արդար և ազդու միջոցներով ազգին տունը վերաշինել, անոր ցիր ու ցան մասանց մէջ բարոյական և մտաւորական լուսաւորութեան տարրերը հաստատել և զատ զատ գաւառական շառաւիղներ ի մի կեդրոն ամփոփել: Այս կեդրոնը միութեան կենսատու վառարանն է և ազգայնութեան ընդհանուր կապը: Զմիւռնիան իր համբաւը կորուսած չէ, այլ՝ ժամանակիս յառաջադիմութեան նկատմամբ՝ ետ մնացած է, և իր փրկաւէտ ներգործութիւնը թեմերուն վրայ դադրած է: Ուստի՞ է այս գաղափարը: Նախնեաց կրից թափը՝ մեզ անշարժութեան դատապարտած է, տոտ լուսաւորութեան և օտարասիրութեան ոգին մեզ ինքնին օտարացուցած է, կերպ մը հնամոլութիւն մեզ մի և նոյն յառի և անել շրջանին մէջ կը դարձնէ և անտարբերութիւն, եսութիւն ու եսական վհատութիւն՝ որ և է պատահական ազդային եռանդ ու խանդ կը մարեն:

Արդ՝ Նորընտիր Գեր. Առաջնորդը մեծ մեծ փորձեր դարմանելու պաշտօն պիտի ունենայ: Ժողովուրդն երկու ձեռօք պիտի գրկէ անոր ազգային զգացումը պիտի արծարծէ, անոր իրաւունքը պիտի պաշտպանէ, մեր ժողովներուն նոր ուղղութիւն, նոր ոգի պիտի ներշնչէ, և Սահմանադրութիւնը պիտի յարգել տայ մանաւանդ անանց որ դայն թղթի կտոր մը կը կարծեն, և այսպէս մեր գաւառին վրայ նոր լոյս սփռելով և անոր ինքնօրինութիւնը պահպանելով ազգ. պատրիարքարանի հետ սերտ յարաբերութիւն պիտի հիւսէ. մեր մէջէն հին կուսակցութեան ոգիները պիտի բառնայ և ամէնուրեք ազգային միութիւն և սէր պիտի տարածէ: Մեր եկեղեցիներն իր հոգեշահ ու ազդու քարոզներով պիտի պայծառացնէ և կրօնական օրինապահութեան առաջին օրինակն ինք պիտի ընծայէ: Մեր ազգային հիմնարկութեանց հաստատ հիմ և լուսաւոր ուղղութիւն մը պիտի տայ, և ի վերջէ Զմիւռնիոյ հայ ժողովուրդն իր գի-

---

...նկարագրութեան մէջ յիշումէ բոլոր արձանագրութիւնքը, որ գտնվում են այդ նահանգում, բացի դորանից տալիս է տեղագրական տեղեկութիւններ Արարատեան նահանգի մասին:

Կալկաթայում հայոց ճեմարանը, որ կոչվում էր Մարդասիրական, ունէ իր պրոֆեսորների թւում և Յաճանենքս Աւգալեանին, որը թարգմանեց հայերէնից անգլիերէն «Միքայել Զամչեանի մեծին Հայաստանի համառօտ պատմութիւնը», այդ ճեմարանը ունի իր տպարանը, ուր տպագրված են շատ կրօնական և բանաստեղծական գրքեր, այլ և առաջին համարը Միսրոպ Թաղիադեանի գիտնական ճանապարհորդութեանը Մեծ Հայաստանում.

Երուսաղէմը նոյնպէս ընդարձակ շրջան ունեց հայոց գրականութեան հրատարակութիւնների տպագրութեանը. Այդ քաղաքումը հայերը վայելում են սուրբ Յակոբայ վանքի սեփհականութեան իրաւունքը, որը շնորհուած է նորանց Սալադինից, երբ նա խլեց սուրբ քաղաքը քրիստոնեաներից. Սուրբ Յակոբայ վանքը զանազան գոհելի հարստութիւնների թւում ունէ մեծ քանակութեամբ գրչագրներ, այնտեղ Զատկի տօնին գալիս են թագմաթիւ ուխտաւորներ երկրպագութեան համար. Այդ վանքի ամենահին գրչագրների բնագրերի օրինակներով, Երուսաղեմում տպագրեցան՝ Յովհան կաթողիկոսի հրահանգները. այստեղից լոյս տեսաւ նոր տպագրութիւնը Եղիշէի, որ նկարագրումէ հինգերորդ դարու լի եղերերգութեամբ պատկերը Հայաստանի, որ կանգնեցաւ սուրբ ձեռքին պարսից արքայի Յազկերտ երկրորդի բռնակալութեանց դէմ. այնուհետև տպագրուեցաւ տասնումէկերորդ դարու Մատթէոս Եդեսացու տարեգրութիւնը, որը հետաքրքրական տեղեկութիւն է տալիս խաչակրաց առաջին արշաւանքի մասին և ֆրանսիական զօրքերի տիրապետութեան մասին Եդեսիայում, այլ և նկարագրում է յեղափոխութիւնները յունաց կայսրութեան ժամանակի և Սելջուկ-Թուրքերի առաջին յարձակմունքը և նոցա արևմտեան Ասիայի արնոթայ տիրապետութիւնը. Այդ տպագրութեանց հետ պէտք է թուել գրքերը կրօնական պարունակութեամբ, սաղմոսներ, նոր կտակարան, նա և Երուսաղէմում հրատարակուող «Սիօն» ամսագիրը[1], ամենամեծ ամսաթերթ ամենայն գիրքը.

Այդ անկանոնաւոր և համառօտ նկարագրութիւնք հարկաւոր էր լրացնել հայոց ժամանակակից գրականութեան պատկերովը. Շատ ժամանակ չէ, որ կազմուեցաւ մի ընկերութիւն, որ բարձրացրուց ժողովրդական բարբառի բարւոքելու խնդիրը, մօտացնելով նորան կլասիկական լեզուի օրէնքներին, մաքրել օտար բառերից և դարձուածներից. Այդ ընկերութեան լուսաւոր և հաստատ աշխատութիւնքը պսակուեցան յաջողակ կերպով.

Հայոց ժողովրդական լեզուն,—կատարելագործուելով, ուղղուելով, մշակուելով և բաւական թեթև կերպով արտայայտելով ժամանակակից գաղափարները,—ստեղծեց մի մանուկ գրականութիւն, որը տարածուած է ազգի ամէն դասերի մէջ. Մամուլը, տիրելով այդ լեզուին, ունէ իւր գործիչները ոչ միայն մեծ քաղաքներում, որպիսի են Կալկաթայ, Թիֆլիս, Կ. Պօլիս, Զմիւռնիա, Մոսկվա, Պետերբուրգ, Վենետիկ, Վիեննա և Փարիզ, այլ և Վանի պէս փոքրիկ քաղաքում, որ կորած է Քուրդիստանի սահմանումը, ուր հրատարակվումէ խիստ բարեխիղճ և տաղանդաւոր ամսագիր «Արծիւ Վասպուրականի» անունով.

Թէև Լամարտինը ափի ունեցաւ կոչել հայերին,—նոցա խաղաղասէր և արդարամիտ բնաւորութեան պատճառաւ, նոցա սիրոյ պատճառաւ դէպի ընտանեկան կեանքը, նոցա բնածին հակման պատճառաւ դէպի տնական անտեսութիւնը, նոցա ընդունակութեան պատճառաւ դէպի վաճառականութիւնը և բանկայի շրջանները՝—Արևելքի Շվէյցարիացիներ, բայց ոչ սակաւ ճշմարիտ կը լինէր, եթէ ես համեմատեմ նորանց Անգլօ-Սաքսական ցեղի Ամերիկացիների հետ. Ամէն տեղ, ուր որ յայտնվումէ հայոց գաղթարան, նոցա առաջին հոգսը, որպէս ամերիկայի պիօներ (կարապետ), դարձրած է հիմնել եկեղեցի, ուսումնարան, բանկ և հրատարակել որ և իցէ հայոց պարբերական թերթ...

Չը նայելով այս տեսութեան համառօտութեանը և անկատարութեանը, վերջացնումեմ խօսքս, յոյս ունենալով, որ դուք կը բաժանէք ինձ հետ իմ յոյսը և համոզմունքը, թէ Հայոց լեզուն և գրականութիւնը, նայելով ժամանակակից արհեստակէտից, կատարելապէս արժանի է ուսումնասիրելու. Ցոյս ունեմ որ մի այդպիսի օգտաւէտ ուսումնասիրութիւնը կարող է աւելի և աւելի գրաւել խելքերը դէպ ՚ի մի դեռ ևս չը հետազօտուած հող. դէպ ՚ի ընդարձակ դաշտը պատմութեան և Փիլոլոգիայի.

Ց. Մ.

Дозволено Цензурою. Тифлисъ, 10 Мая 1873